

Түркі тілдеріндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің лексика-семантикалық мәні

Ж.Д.Байтелиева
С.Демирел университетінің
оқытушысы, филология
ғылымдарының кандидаты

Әрбір халық өзінің әлемдік суретін тілі негізінде қалыптастырады. Осыған байланысты адамның бір-бірін түсінуі қиынға соғады. Әрине, бір-бірінен қатты ерекшеленетін тілдерге қарағанда туыстас тілдерде сөйлейтін халықтар үшін бір-бірін түсінуі анағұрлым жеңілдеу. Түркітілдес халықтар үшін қай кезде де өз ұлтының тілі арқылы түсінісу күні бүгінге дейін ешбір қиындықсыз жүзеге асырылып келеді. Тіпті олардың ортақ фразеологиялық тіркестері де осының айғағы.

Жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің сабақтастығы мен ортақтығы түркі тілдерінің синхронды дамуында аңғарылады. Бұл әртүрлі топтар мен аймақтардағы қазіргі түркі тілдерінде жылқы малына қатысты бір-біріне өте ұқсас немесе нұсқалас фразеологиялық тіркестердің көптеп кездесетінін көрсетеді. Фразеологиялық тіркестердің бұл қабатында заңды түрде болған фоно-морфо-семантикалық ауытқуларда және құрылымдық түрленулерде олар не бұл халықтардың шығу тегі мен тұрмысының ортақтығын көрсетеді, не олардың әртүрлі тарихи даму кезеңдеріндегі тіларалық кірме сөздердің нәтижесі болып табылады. Бұған кейбір мысалдарды келтіруге болады: қаз. *ат жалын тартып міну* // қырғ. *ат жалын тартып минүү* (сөзбе-сөз «жалынан ұстап атқа міну») ержету, шешім қабылдай алатын жігіт болу; қаз. *ат басындай* // өзб. *отнинг калласиндай* – қандай да бір заттың көлемін анықтау кезінде қолданылады; қаз. *жақсы атқа бір қамшы, жаман атқа мың қамшы* // қырғ. *жақшы атқа бир камчы, жаман атқа миң камчы* // өзб. *яхши отга бир қамчи, ямон отга минг қамчи* // ұйғ. *яхши атқа бир қамча, яман атқа миң қамча* // түрікм. *ягшы ата бир гамчы, яман ата мұң гамчы*; қаз. *атының сыры иесіне мәлім* // өзб. *аттын сыры ээсине маалым, кыздын сыры төркүнүнө маалым* [1, 4 б.].

Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Түркі тілдеріндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің сөздік құрамы туыстығын білдіретін ортақ сөздерден құралады. Оның үстіне фразеологиялық тіркестердің лексикалық қоры көптеген ғасырлардың куәсі. Сонымен қатар әрбір түркі халықтарында жылқы малына деген өзіндік көзқарасы, дүниетанымы қалыптасқанын да айтып өту керек. Мұндай ерекшеліктерді халық тілінде сақталған сөз орамдарынан байқауға болады.

Географиялық жағынан алшақта орналасқан түрік халқының жылқыға деген көзқарастарында біраз ерекшеліктер кездеседі. Түріктер жылқының етін жемейді, қымызын ішпейді. Мұның себебін түрліше түсіндіреді. Қазақтар мен түріктердегі жылқы өсіру мәдениетін зерттеген Али Аббас Шынар «түріктер ислам дінін қабылдағаннан бастап жылқы етін жемейді»

деген мәлімет келтіреді [2, 78 б.]. Енді бірде жылқыға деген құрметтің жоғары болғандығы себепті оның етін жемейтіндіктерін айтады. Бірақ ислам дінінде жылқы етін жеуге тыйым салынбағаны бәрімізге аян.

Түріктерде *atın ölümü arpadan olsun* (тамақсаулық); *at izi it izine karışmak* (жақсыны жаманнан ажырата алмай); *ata et, ite ot vermek* (істі дұрыс атқармай); *atlar tepişir, arada eşekler ezilir; at kafalı* т.б. фразеологиялық тіркестер кездеседі.

Atlar tepişir, arada eşekler ezilir (атлар тепишир, арада ешеклер езилир) деген мақалында үлкендердің әсерінен кішілердің зардап шегуі жайлы мағына бар. Бұл қазақ тілінде «екі түйе жанасса, арасында шыбын өледі» мақалымен беріледі. Әлдінің әлсізге жасайтын зорлығын бейнелейтін бұл тіркеске «ірілік», «зорлық» семалары негіз болған. *At kafalı* (ат кафалы; сөзбе-сөз аудармасы: *ат басты*) деген тіркес «ақымақ» мағынасын береді. Негізінен түркі халықтарында «ақымақтық» көбінесе қой, есек, шошқа денотаттары арқылы берілген. Халық жылқы жайын сөз еткенде, біріншіден, оның ерге серіктігін, жүйрік қасиетін, дене бітімінің сұлулығын сөз еткен. Ал оны «ақымақ» ретінде көрсету сирек кездеседі [3, 56 б.]. Қырғыз халқында «*Сиыр сойсоң, үч күн үйүңө жолобо, жылкы сойсоң, жети күн үйүңөн чыкпа*» деген тіркесі бар. Сөзбе-сөз аудармасы: «*сиыр сойсаң, үш күн үйіңе жолама, жылқы сойсаң, жеті күн үйіңнен шықпа*». Бұл жерде қырғыздардың сиыр етінен жылқы етін артық бағалайтындығын білуге болады.

Түркі сөздері өз басынан сан түрлі тарихи кезеңдерді өткізіп келді. Солай болуына қарамастан, олар өзінің негізгі сөздік қорын сақтап қалды. Бұл пікіріміздің дәлелі – ерте кезеңдерден келе жатқан түркі халықтарының ескі жазба мұралары, әртүрлі деректері, түркі ойшылдарының, ақындарының, ғалымдарының, билерінің даналық сөздері болып есептеледі. Мысалы: Махмұд Қашқаридың сөздігінде кездесетін «*кіші аласі ічтін, жілкі аласі таштін*» мақалы қазіргі түркі халықтарының көбінде сақталған. Бұл мақалдағы *жілкі* сөзі «мал» мағынасында қолданылып тұр. Сондықтан да болар қазіргі түркі тілдерінде сақталған нұсқаларында «мал» мағынасындағы сөздер (мал, мол, хайван) қолданылады. Мысалы: қаз. *адам аласы ішінде, мал аласы сыртында* («адам аласы ішінде жылқы аласы сыртында» нұсқасы да кездеседі) // өзб. *одам аласи ичда, мол оласи ташда* // түрікм. *адам аласы ичинде, хайван аласы дашында* // түрік. *инсан алажасы ичинде, хайван алажасы дшинда*.

Түркі тілдерінде кездесетін жылқы малына қатысты ортақ фразеологиялық тіркестердің (фразеологиялық және мақал-мәтелдік) бәрінде де ұқсас немесе ортақ бейнелі-аялық негізді көреміз.

Жалпы біз қарастырған мысалдардан түркі тілдеріндегі (қазақ, қырғыз, түрік) жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестерде мынадай ұқсастықтар байқалады:

1) Құрылымы да, мағынасы да бірдей фразеологиялық тіркестер: *жал-құйрығы төгілген* - «сұлу мүсінді жылқы», *ақ қаптал* – «көпті көрген, тәжірибесі мол» (қазақ және қырғыз тілдері).

2) Мағыналары бірдей, құрылымында азды-көпті өзгерістер кездесетін фразеологиялық тіркестер: қаз. *алдына қара салмау*, қырғ. *алдына ат салдырбаган* – «маңдайалды болу».

Ал түркі тілдеріндегі (қазақ, қырғыз, түрік) жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердегі негізгі айырмашылықтары әр халықтың жылқыны тануда қалыптасқан өзіндік дүниетанымына, түліктің осы түріне деген көзқарасына байланысты туындаған деп ойлаймыз. Мысалы: қазақ халқы *адам жылқы мінезді* деп өзін жылқыға ұқсатады. Мұндай таным басқа түркі халықтарында кездеспейді. Ал Анадолы түріктері тамақсаулықты *атын өлүмү арпадан олсун* деген тіркеспен бейнелейді. Бұл түрік халқының жылқыға деген өзіндік танымын көрсетеді.

Осы арада «жылқыға қатысты фразеологиялық тіркестердің диалектілік ерекшелігі бар ма?» деген сауал туады.

Этнолингвистиканың диалектологиямен шендесуі, ең алдымен, біріншісінің түбегейлі мақсатына байланысты: ол этносқа қатысты деректердің бәрін тіл қорының қойнау-қойнауларын тінте қарап, тірнектеп жинап, түгел қамтуды көздейді. Ал диалектология болса, әдеби тілдің «сыртында» жатқан, сонау тайпа тілінен бастау алып, жергілікті тұрғындар қолданысында сақталып келе жатқан көне де байырғы сөздерді, көрші халықтар тілінен әр кезде қабылдаған ауыс-түйістерді, жергілікті кәсіпшілікке байланысты ұғым-түсініктерді жинақтап, түсіндіру арқылы этнолингвистиканың бастау алар бұлақтарының бірі болып саналады. Этнолингвистика мен диалектологияның арақатыстығына байланысты, мәселен, академик Н.И.Толстой бастаған ғалымдар тобының көп жылдан бері славян тілдерінің жергілікті ерекшеліктерін зерттеу арқылы бүгінде ұмыт бола бастаған көне дүниелерін жаңғыртуды мақсат ететіндігін айта кеткен жөн [4, 17 б.].

«Диалектілік тұрақты сөз тіркестері дегеніміз – жалпыхалықтық қолданыста жоқ, тек белгілі бір говорларда сөйлейтін жергілікті халықтың географиялық орналасу жағдайына, өмір тіршілігіне, айналысатын кәсібін, рухани танымына байланысты ұзақ уақыттар бойында туған, құрамы жағынан тұрақталып, дайын единица ретінде бейнелі мағынада қолданылып жүрген сөз тіркестері», – деп көрсетеді қазақ говорларындағы тұрақты тіркестерді зерттеген Қ.С.Қалыбаева [5, 24 б.].

Диалектілік фразеологиялық тіркестердің әдеби тілден басты ерекшелігі – қолданылу аясының тарлығы. Соның салдарынан оның саны да әдеби тілге қарағанда шектеулі болады. Әрине, тілдік тұрғыдан қарағанда оның құрамындағы тұлғалар да біршама өзгергіш болып келеді. Осыдан барып жергілікті говорларда диалектілік фразеологиялық тіркестердің түрліше варианттары туған.

Жалпы фразеологиялық тіркестердің пайда болуына әсер ететін фактордың бірі – сол өлкенің жағдайы, табиғаты, халықтың айналысатын негізгі кәсіп түрі. Міне сондықтан да әртүрлі аймақтарда өмір сүріп жатқан қазақтардың тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестерге

талдау жасау арқылы олардың осы түлікке деген танымдарындағы ерекшеліктердің көп емес екендігі байқалды.

Мәселен, Түрікменстандағы қазақтар тілінде *ат та шөл, адам да шөл* деген фразеологиялық тіркестер кездеседі. Яғни «адам мен аттың қатты шөлдеуі» мағынасындағы тіркес. Бұл тіркестің пайда болуына, біздіңше, сол жердің табиғаты әсер еткен секілді. Себебі Түрікменстанның табиғаты құмды, шөлді, ыстық болып келеді. Мысалы: *Бір тәулік қасқыр қуып, құмда ат та шөл, адам да шөл болып, әрең шыққан күніміз болған* (ҚТАС, 26 б.).

Қытай қазақтары тіліндегі тұрақты тіркестердің диалектілік ерекшеліктерін зерттеген ғалым С.Мұстафаұлы: «Қытай қазақтары қолданылып жүрген фразеологизмдердің табиғатын түсіну үшін оның лексикалық құрылымына, яғни құрамындағы сөздерге көңіл бөлуіміз қажет. Өйткені Қытайда тұратын қазақ диаспорасының тілдік ерекшеліктерінің қалыптасуына әсер етіп отырған тілдік факторлар жеткілікті. Қолда жиналған материалды сұрыптай келе біз олардың құрылымындағы 2 түрлі жайтқа көңіл аудардық:

1) Қытай қазақтары тіліндегі диалектілік фразеологизмдердің лексикалық құрылымы негізінен жалпыхалықтық лексикадан құралған тіркестер болып келеді.

2) Бұл өлкедегі диалектілік фразеологизмдердің ендігі бір ауқымды бөлігі жалпыхалықтық лексика мен диалектілік лексикадан құралған тіркестер болып табылады» – дейді [6, 34 б.]. Мысалы: *аттан түссе де үзеңгіден түспеу* – жеңілісті мойындамау; *аузы асқа, ауы атқа толу* – тұрмысы, күн көрісі оңалу; *баладан бұзылған аттай болу* – жаман әдетке бой үйретіп қалған, оғаштық, сөлекеттік жасау; *алыстан ат өксітіп келу* – алыс жол жүріп, шаршап жету; *сөзден құрық ұстаған* – сөзге шешен; *кері айыл* – қырсық, көк бет т.б.

Кейбір жай тіркес нәтижесінде жасалған фразеологизмдердің қалыптасуында тарихи шындық жатыр. Тіл элементтері жалпыхалықтық қолданысқа түскен кезде өзінің бастапқы тілдік нұсқасын бірте-бірте өзгертіп, жоғалтып, өшіріп алуы мүмкін. Демек, сөз және оның мағынасының дамуы әрбір қоғамдық даму кезеңдеріндегі дүниетанымдық көзқарастарға тікелей байланысты, – дейді Б.Ақбердиева [7, 10 б.].

Осыған байланысты С.Мұстафаұлының келтірген мына мысалын біз де келтіріп өтуді жөн көрдік: «*Жерді көрсең Наратқа бар, Озатты көрсең Манапқа бар, Бәйгені көрсең кері атқа бар*» .

Нарат – Іле аймағына қарасты Күнес ауданының топырағы құнарлы, шөбі шүйгін, суы тұнық, табиғаты көркем құтты мекен, ырысты ауыл. Нарат ауылы қазіргі күнде өзінің жанға жайлы көркем табиғатымен сырттан келген саяхатшыларды өзіне ерекше баурайтын әйгілі саяхат орнына айналған жер.

Манап Ахметұлы (1909-1985) – Күнес ауданындағы Нарат ауылының тұрғыны. Шыңжаңда тұңғыш рет Ыластай мал шаруашылық кооперациясын құрып, Мау Зыдоңның қабылдауында болған, әйгілі еңбек ері.

Кері ат – 1959 жылы ішкі Моңғолияда бүкіл Қытай бойынша өткізілген ат бәйгесіне Нараттан апарылып қатысқан, 1-бәйгені алғаны үшін Бейжіңгер атанған бәйге аты.

Бұл мәтелді «жақсының бәрі бір жерге жиналған» деген ауыспалы мағынасымен түсіндіруге болады.

Жылқының жас мөлшерін, жынысын анықтайтын атаулардың басқа да жануарларға байланысты фразеологиялық тіркестерде қолданылу көрінісін диалектілік ерекшеліктерден байқауға болады. Мысалы: Қытай қазақтарының тілінде *дөнен итше кергу* – «ешкімді менсінбеу, көкірек көтеру» мағынасындағы фразеологизм қолданылады. Мысалы: *Өзі дөнен итше кергімей, тұрыстықтарын айтсын* (Ғ.Қанапияұлы). Әдетте әдеби тілде *дөнен* сөзі төрт түлік малға қатысты жұмсалады. Ал бұл сөздің итке анықтауыш болуы говорлық ерекшелікті танытады [6, 37 б.]. Сондай-ақ Түрікменстанда есектің еркегін *айғыр ешек* дейді. Бұл сипат Қазақстанның аймақтарында да кездеседі. Мысалы, Алматы облысы, Шелек ауданында *жабы ит* деген тіркес қолданылады. Қаппайтын итті осылай атайды екен.

«Зат есімдердің ішінде затты немесе заттық ұғымды әдеттегіше атаумен қатар, сол аталған заттың сын-сипат жағынан қандай екендігін қоса-қабат білдіре атайтын, олардың кейбір өзіндік сипатын нақтылай түсіп, әсірелеу не бейнелеу жолымен сезімді түрде эмоциялы-экспрессивті рең беретін тіркестер бар. Олар заттық мағынада жұмсалатын фразеологиялық тіркестер», – деп көрсетеді Г.Смағұлова [8, 28 б.].

Осы тұрғыдан алғанда Қытай қазақтарының тілінде қолданылып жүрген зат есім мәндес фразеологизмдер де негізінен лексикаланып, экспрессивтік бояуы солғындап, көбіне нақты зат, құбылыс атауларына арналған болып келеді. Алайда олардың бойындағы фразеологизмдерге тән азды-көпті образдылығы бар түрлеріне көңіл бөлмеске болмайды. Мысалы, Қытай қазақтары ұзатылған қызға қатысты *«ат байлар»* тіркесі қолданылады. Әдетте, әдеби тілде *«ат байлар»* деп ұлды айтады. Ал бұл өңірде ұзатылған қыз жұрты *«келешек сенің барар үйің, ат байларың, қазығың»* деген мағынада образды айтылса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Кайдар А.Т. Образно-фондовая основа устойчивых выражений, образованных на основе лексики скотоводства в казахском языке // Известия АН КазССР. Серия филологическая, 1987, №1.
- 2 Шынар А. Қазақтар мен түріктерде жылқы өсіру мәдениеті және оның рөлі (ауд. Кенан Коч). – Шымкент: Әлия, 2001. – 135 б.
- 3 Қайырбекова Ұ. Түркі лексикасын компонентті талдау (қазақ, түрік, өзбек тілдеріндегі үй жануарлары негізінде). Ф.ғ.к. дисс. қолжазбасы. 10.02.06. – Шымкент, 2003. – 141 б.
- 4 Кайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

- 5 Қалыбаева Қ.С. Қазақ тіліндегі диалектілік тұрақты сөз тіркестері. – Алматы, 1997. – 72 б.
- 6 Мұстафаұлы С. Тұрақты тіркестердегі жергілікті ерекшеліктер. – Алматы: Қазақ университеті, 2003, – 170 б.
- 7 Ақбердиева Б.Қ. Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық құрылымдар. Ф.ғ.к. дисс. автореф. – Алматы, 2000. – 28 б.
- 8 Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.